

Utópia és pragmatizmus: Jegyzetek a budapesti Yona Friedman-szimpoziumról

Polyák Levente

Yona Friedman kétségtelenül a 20. század második felének egyik legnagyobb hatású építészeti gondolkodója. A Mobil Építészet Kutatócsoportjának megalapításától kezdve az űrváros koncepcióján keresztül a shanghai hidak rajzaiig, Friedman életművében számos olyan forma és gondolat szerepel, amelyek évtizedeken keresztül megtermékenyítően hatottak az építészeti diskurzusokra, építészek és képzőművészek generációit inspirálva. A hangsúly, amit Friedman a flexibilis infrastruktúrákra és az alulról szerveződő tervezés jelentőségére fektetett, bizonyos értelemben ma is ugyanolyan releváns és előre mutató, mint az 1960-as és 1970-es években volt: Friedman elméletei egy gyorsan változó társadalom igényeit tükrözik és válaszokat kínálnak a megnövekedett mobilitás kihívásaira.

Az elmúlt években Yona Friedman munkássága újra az érdeklődés előterébe került: rajzai, makettjei, szövegei, képregényei és más dokumentumai a legnagyobb presztízsű művészeti múzeumokban és galériákban kerültek kiállításra, és a legfontosabb művészeti gyűjtemények részét képezik. Mindazonáltal, némileg megtévesztő Yona Friedman jelenlétét kizárólag a különböző művészeti kontextusokban bemutatott eredeti műalkotásokban látni: Friedman munkája vélhetően jócskán redukálódik az életmű esztétizálásával, ha ez utóbbi megfosztja az életművet társadalmi és politikai relevanciájától. Friedman egyike azon ritka építészeknek, akik olyan alapelveket dolgoztak ki, amelyek sikeresen kötötték össze mobilitás és flexibilitás formai újításokban materializálódó utópikus koncepcióit a szükség és a vészhelyzet építészetének radikális pragmatizmusával. A magyar származású építész munkájának fontos, ha nem központi elemei a szegénység filozófiája és a túlélés építészetének koncepciója, amelyek jelentősége többek között a különböző nemzetközi segélyprogramokban, fejlesztési irányvonalakban, és a konkrét építészeti gyakorlatban érhető tetten.

2010 októberében a KÉK - Kortárs Építészeti Központ, a Trafó - Kortárs Művészetek Háza, a Ludwig Múzeum - Kortárs Művészeti Múzeum és a Budapesti Francia Intézet együttműködésében szimpóziumot szerveztünk, amelynek célja az volt, hogy a kortárs hazai és nemzetközi társadalmi, építészeti és művészeti kontextusban vizsgálja újra Yona Friedman munkásságát, és elősegítse a Friedman-életművel foglalkozó, illetve abból inspiráció merítő építészek, urbanisták, képzőművészek, teoretikusok és aktivisták találkozását. *A túlélés építésze. Yona Friedman nyomán* elnevezésű szimpózium célja nem csak az volt, hogy Magyarországon is felhívja a figyelmet erre a jelentős alkotóra, hanem az is, hogy az építész koncepcióinak relevanciáját és mai kapcsolódásait is felidézze, a kortárs építészetre és művészetre gyakorolt hatásaiban elemezve az építész gondolatait a mobilitásról, a városi infrastruktúráról és a közösségi részvételről, hangsúlyt fektetve e munka művészeti-esztétikai kontextusban való bemutatásának dilemmájára is.

A szimpóziumra olyan építészeket, építészettörténészeket, teoretikusokat, kritikusokat és kutatókat hívtunk meg, akik munkájuk során különböző pontokon kapcsolódnak a friedman-i életműhöz, inspirációt merítve annak különböző dimenzióiból. Az előadók kiválasztásánál fontos szempont volt az is, hogy olyan szakembereket ültessünk egy asztalhoz, akik egy fiatal generáció tagjaiként különböző földrajzi régiókban és szakmai

területeken a közeljövőben vélhetően fontos szerepet fognak betölteni. A szimpózium központi célja végső soron ez volt: egy közös diskurzus létrehozásával elősegíteni a fiatal magyar építészek, építészettörténészek, teoretikusok, kritikusok, kutatók szocializációját a nemzetközi szcéna egy bizonyos szegmensébe. Ennek a szocializációnak a részeként a szimpózium Budapestnek a háború utáni radikális építészeti gondolkodás térképén való pozicionálását is megcélozta.

Budapest mint gondolati műhely

A szimpózium egyik fókuszában természetesen Yona Friedman budapesti örökségének felidézése, az itt ért hatások elemzése állt. Friedman életművének budapesti kapcsolódásairól, különböző építészeti-társadalmi koncepcióinak konkrét élethelyzetekbe való beágyazottságáról *Manuel Orazi*, az ascoli-piceno-i UNICAM Építésziskola tanára, egy Yona Friedman-ról szóló biográfia szerzője beszélt részletesen.

Orazi előadásában megismerhettük azt a budapesti szellemi miliőt, amely később építészeti formákká és filozófiai koncepciókká ért: nem csak a budapesti pozitívizmus környezetét, Werner Heisenberg és Kerényi Károly előadásainak hatását, de Kozma Lajos ismeretségét is, valamint a Bauhaus gondolatvilága jelenlétének fontosságát is. Budapesti – Kocsis Iván speciális engedélyével végzett – tanulmányai, háborús ellenálló aktivizmusa, gerilla hadműveletekben való részvétele, politikai fogolyként való bebörtönzése és a háború vége után a Bukarestben menekülteként töltött év segítette a fiatal építészek az elmúlt időszak eseményeit építészeti koncepciókká formálni: Friedman itt kezdett gondolkodni a túlélés – a hiány – építészetén, a talált anyagok használatán és újrafelhasználásán, a migráció mint formális ellenállás pozícióján, a kritikai csoport-tudat kialakításán. Izraelbe érkezve azzal az optimizmussal vágott bele építészeti munkájába, amely később soha sem hagyta el: a lakó, a használó, az állampolgár nagyobb struktúrákon belüli egyéni döntési jogaiba vetett hittel. A leendő lakók bevonása egy készülő lakóövezet tervezési folyamatába Friedman elutasítását váltotta ki a Bauhaus örökségéből táplálkozó izraeli építészelitől; Friedman itt adta fel a konkrét megbízásokon való munka gondolatát.

Az 1956-ban dubrovnikban rendezett CIAM találkozót, majd a mobil építészet koncepciójának elismerése hamar ismertté tették Yona Friedman nevét. Párizsba költözése után Friedman egyre kevésbé gondolkozott megvalósult épületeken vagy szerkezeteken, sokkal inkább koncepciók létrehozására koncentrált energiáját. Mindeme koncepcióknak igen csekély része került kipróbálásra a gyakorlatban; erejükét valójában az jósképesség adja, amellyel Friedman képes volt szeizmográfként előre jelezni az elkövetkező korszakok építészeti gondolkodásának egyes tendenciáit és középponti témáit.

Minden korszakban akadnak olyan gondolkodók, alkotók, akik mintha előre látnák az elkövetkező évtizedek társadalmi, politikai vagy éppen technológiai tendenciáit. Az építészek igénye a városi-térbeli folyamatok előrejelezésére szakmájukból adódik: a terv lényege a lehetséges jövők leszűkítése. Az „építész mint szeizmográf” képzete bevett metafora; Moholy-Nagy László kifejezésének („a művész mint szeizmográf”) parafrázisaként az 1996-os Velencei Biennálé például „A jövő érzékelői: Az építész mint szeizmográf” címet kapta.

Mégis, előrejelzés és tervezés viszonya számos tekintetben ellentmondásos, és ezt az ellentmondást kevés életmű bizonyítja jobban, mint Yona Friedmané. A Párizsban élő építész életműve meglepően sok olyan témára épül, amelyek csak friedmani felvetésük után évtizedekkel kerültek az építészeti-urbanisztikai érdeklődés középpontjába. A mozgó építészet, a flexibilis struktúrák, az informális építészet, a közösségi részvétel, az egyszerű technológiák és az ökoszisztémák Friedman által az 1950-es évektől kezdődően feltárt és építészeti problémává alakított gondolatmenetei mind vissza-visszatérnek a 20. század második felének és a 21. század elejének tendenciáiban.

Megastruktúrák és művészeti projektek

A szimpózium nyitó előadásában *Dominique Rouillard*, a párizsi Malaquais építészeti iskola tanára és kutatója beszélt Friedman kapcsolódásairól a huszadik század második felének különböző építészeti trendjeihez. Rouillard az 1950-es, 60-as és 70-es évek radikális építészetének szakértőjeként Friedman munkáját a megastrukturális trend, illetve a közelmúlt művészeti érdeklődése kontextusában értelmezte újra. Bár Friedman mindig elutasította terveinek megastrukturaként való jellemzését, Rouillard szerint a párizsi Pompidou Központ 1970-es pályázatára beadott tervét követően az építész minden – egymásra kísértetiesen hasonlító – struktúrája a megastrukturák konceptuális rokonságát mutatta, egészen az 1970-es évtized közepéig. Számos megastrukturákat tervező vizionárius építéssel szemben Friedman belakott struktúrákat képzelt el, ahol a struktúrák flexibilitása elegendő teret hagyott az egyéni vágyak és szabadság kifejeződéseinek.

Friedman 1974-ben írt könyve, az *Utopies Réalisables* fontos önkritika volt a megastrukturákkal kapcsolatban: a friedman-i életműben itt zajlott le az a változás, amelyben a hangsúly a nagy struktúráról áttevődött a kis csoportokra, amelyek képesek szembenézni a politikai, társadalmi és gazdasági problémákkal: a folyamatosan változó emberi igényeknek megfelelő kereteket Friedman itt már nem egy ideális, semleges rácsban képzelt el, hanem struktúra nélkül.

A megastrukturák iránt a 2000-es években felfrissülő érdeklődés szorosan kötődik a jövőhöz fűződő megváltozott viszonyhoz: a jövő növekvő bizonytalanságával való konfrontáció során az emberekben megújult az utópiákra való igény. Ez az igény találta meg tárgyát Friedman víziójában, rajzaiban és modelljeiben, és emelte őt vissza az építészeti és különösen a művészeti diskurzusokba. A képek, modellek, kiállítások adnak plaszticitást, láthatóságot Friedman utópiájának, de Friedman ereje és eredetisége az ellentétes diskurzusok létrehozásának képességben rejlik: az újra- és újrarajzolt megastrukturákkal kontrasztot képező, megvalósítható utópiákról szóló szövegekben.

Friedman megítélése az évtizedek során meglehetősen ellentmondásos maradt: miközben az építészet világában inkább korai megastrukturáinak rajzai és makettjei szereztek láthatóságot neki, a művészeti világ elsősorban Friedman közelmúlt-beli munkáit, újrarajzolt terveit, képregényeit és animációs filmjeit kedveli. Miközben Tafuri „üres utopianizmusnak” és Koolhaas „kritikai dekorációnak” nevezte Friedman munkáit, a kortárs művészeti világ a vállára vette a friedman-i életművet; a részvétel, az emancipált lakó, az önszervező közösségek, az informális urbanizmus eszméinek esszenciáját vagy evolúciós dokumentumait találva meg benne. Friedman szerepelt a

2002-es Documentán, a 2003-as és 2005-ös Velencei Biennálékon, kiállításait olyan kurátorok szervezték, mint Ute Meta Bauer, Carlos Basualdo vagy Hans Ulrich Obrist.

Mobil építészet

Yona Friedman egyik legnagyobb hatású koncepciója a pályája elején kidolgozott és újabb meg újabb területekre adoptált programja, a mobil építészet. A szimpóziumon több előadás is foglalkozott a mobilitás és flexibilitás koncepcióival; *Cornelia Escher*, a berlini Freie Universität kutatója és az Archplus építészeti folyóirat szerkesztője a mobil építészet történeti formaváltozásait mutatta be előadásában.

A mobil, helyhez nem kötött építészet a kezdetektől fogva izgatta az építészeket : Vitruvius tizedik könyvében az épület és a (mozgó) harci gép közös eredetét hangsúlyozza, ahol nem egyértelműen elválasztható a mozgásban lévő a szilárdtól vagy az átmeneti az állandótól. Mégis, bár kivételek akadnak az építészettörténetben (megdöbbentő példa Gaius Curio az i.e. 52-ben a római Campus Martiuson épített színháza, amelynek nézőterei elforgathatóak és önálló színházakká alakíthatóak voltak; vagy a szovjet konstruktivisták tervei Moszkva átalakítására: Hlebnjikov üvegből készült mozgó lakásai vagy Ohitovics szabadon közlekedő lakások segítségével megvalósuló dezurbanizációs terve) – a mozgás, mobilitás koncepciója mégsem tudott teret nyerni az építészeti gondolkodás alapját jelentő stabilitás-elv rovására.

Mindez radikálisan megváltozott a második világháború után. A modern mozgalom hivatalos szervezete, a CIAM intézményesülő ortodoxiája elleni tiltakozásképpen Yona Friedman vezetésével 1958-ban megalakult a Mobil Építészet Kutatócsoport (*Groupe d'Etudes d'Architecture Mobile* - GEAM), amely azokat az építészeket gyűjtötte össze, akik meg voltak győződve arról, hogy a város hagyományos szerkezete nem alkalmas a termelés automatizálása és a megnövekedett szabadidő által teremtett új élethelyzetek befogadására. Mobilis, ideiglenes, könnyű, olcsó struktúrákra van szükség – hirdette a csoport, amely olyan építészeket tudhatott tagjai között, mint David Georges Emmerich, Camille Frieden, Günter Günshel, Oskar Hansen, Jean Pierre Pecquet, Eckhard Schulze-Fielitz, Werner Ruhnau vagy Eckhard Schulze-Fielitz.

Friedmant elsősorban a háború során lakás nélkül maradt tömegek sorsa izgatta: korábban láttuk, hogy már az 1940-es évek második felében kísérletezett előre gyártott elemekből készült egyszerű szerkezetekkel, amelyek könnyen szállíthatóak, és variálhatóak – a lakosok igényei és aktuális élethelyzete függvényében. Az épületszerkezetek flexibilitása – az Úrvárosban a lakók szabadon költöztetik lakóhelyüket a város keretei között – a városlakók emancipációjának eszköze; a lakás bútorrá válik, bútorok csoportjává, amelyek tetszőlegesen mozgathatóak a városban.

Ha a mobil építészetet hirdető GEAM és Yona Friedman flexibilis struktúrái nem is váltak meghatározó építészeti irányzattá, a rugalmasság, változtathatóság és a nomád életmód víziói nagy hatással voltak nem csak a 20. század második felének építészetelméletére, de a tervezési gyakorlat egyes specifikus területeire is. Nem véletlen, hogy Yona Friedman életműve az 1990-es évek során ismét a figyelem középpontjába került: a globális migrációs hullámok felerősödéséhez, az általános mobilitás növekedéséhez, és az otthon fogalmának átalakulásához kapcsolódó nomadizmus fogalma az építészet rögzített, stabil, megmerevedett struktúráiról ismét a mozgatható,

variálható, alakítható szerkezeteire helyezték a hangsúlyt. Miközben az elmúlt évtizedekben az építészetelmélet szívesen fordult az időszakos épületek, a menekülttáborok vagy éppen a cirkuszi sátrak és az első szabadtéri mozik épületei felé, egyre-másra nyíltak a hordozható és összehajtható architektúrával foglalkozó kiállítások, és készülnek el az esernyőt, vitorlát, sátrat mintázó épületek tervei. Az ideiglenes építészeti szerkezeteket mint eseményeket létrehozó tervezők és csoportok között talán legeredetibb két építész-művészcsoport, a párizsi *Exyzt* és a berlini *raumlaborberlin* saját tevékenységüket mutatták be, kimutatva munkájukban azokat a vonásokat, amelyek Friedman hatását hordozzák.

Részvétel és kommunikáció

A mobil építészet koncepciójának szerves része a lakók „térbeli önrendelkezésének” lehetősége. Mint már szó esett róla, Yona Friedman már izraeli évei alatt kísérletezett a lakók tervezési folyamatba való bevonásával, ezzel felébresztve a hatóságok ellenkezését. A közösségi részvétel, az „öntervezés” elméleti alapjait azonban csak az 1970-es években rakta le Friedman: az építész domináns szerepétől való megfosztása ugyanannak az emancipatorikus stratégiának a része volt, mint a lakás tetszőleges mozgatását és átalakítást lehetővé tevő mobil építészet. Az „öntervezés” folyamatának elősegítéseképpen az építész új módszereket fejlesztett ki a tervezés módszertanának kommunikációjára: *Pour une architecture scientifique* című könyvének képregénnyé – kézikönyvvé – történő átdolgozásával Friedman az építészeti ismeretekkel nem rendelkezők számára is hozzáférhető tudást kívánt létrehozni. Az 1970-es évek közepétől kezdve Friedman számos munkában hívta segítségül a képregény műfaját, ezzel is felgyorsítva az építészek tervezési monopóliumának lassú bomlását.

2003-ban *Pelin Tan*, a szimpózium egyik előadója, az Isztambuli Mászaki Egyetem oktatója egy workshop alkalmával városába hívta Yona Friedman-t. Felidézve a látogatást, Tan elmesélte a városban tett sétáikat: Friedman az öntervezés legjobb példáit az informális negyedekben, slumokban, talált anyagokból rendezési terv és építészek nélkül készített épületegyüttesekben találta meg. Hogy ezek a közösségek igen egyszerű infrastrukturális ellátottsággal is képesek túlélni, ez a társadalmi hálózatok és kohézió erejének, a hétköznapi élet megszervezettségének köszönhető. Az informális slum-ok paradox módon más szempontból is hasonlóságokat mutatnak az 1960-as és 70-es évek utópista terveivel: a tulajdonviszonyok nyugati individuális ingatlantulajdon-mintáktól eltérő szerveződése, az egyes területek közösségi használata mind olyan lehetőségeket nyitnak a városban, amelyeket az építészeti gondolkodás sokáig csak az utópikus diskurzusokban tudott elképzelni.

A részvétel koncepciójának inspiráló jelenlétéről beszélt előadásában *Mark Shepard*, a Buffalo-i Egyetem tanára és a New York-i Architectural League „Situating Technologies” elnevezésű programsorozatának vezetője is. Shepard, aki interakció-tervező művészként dolgozik, „burjánzó urbanizmusnak” elnevezett oktatási és kutatási programjában gyakran támaszkodik a Friedman-i gondolatmenetekre. A részvétel konceptuális kerete megtermékenyítő a város minden léptékéről való gondolkodásban: a modernizmus diktátárja ellen lázadó tervek (például Friedman Úrvárosa) az épületre mint folyamatra, nem pedig mint befejezett műre tekintettek. Miközben a városról való gondolkodásban előtérbe kerülnek a társadalmi folyamatok, hálózatok és kapcsolatok, a tervezésben is

megnő az „építészeti szoftver” jelentősége, amely új városi szerveződések tesztelését lehetővé teszi. Az új technológiák az ezredforduló éveitől kezdve egyre fontosabb platformot kínálnak annak a folyamatnak a beteljesedésére, amelyben a program az építészet anyagává válik.

A fejlődő országok és az egyszerű technológiák

Az új technológiák jelentőségét természetesen Yona Friedman is megértette: a háború utáni évtizedekben zajló kísérletek, az egyre elérhetőbbé váló számítógépek nem hagyták hidegen a korszak építészeti képzeletét sem. Denis Crompton Elektronikus város-konceptiója nyomán egyre több alkotó fordult a számítógépek felé, hogy az általuk megalkotott építészeti struktúrák interaktivitását biztosítsák. Friedman hamar felismerte az egyéni választás igénye és a számítógép között teremthető kapcsolatokat, ez utóbbi lehetőségeit az effektív részvétel megteremtésére, de az osakai Világkiállításon általa kiállított elektronikus „Flatwritert”, amelynek segítségével a látogatók – a gép válaszreakciója nélkül – meghatározhatták az általuk kívánt lakóstruktúrát, Friedman nem találta elég erősnek a megastruktúrák karakteres rajzaihoz és makettjeihez képest, így érdeklődése visszafordult az „egyszerű technológiák” felé.

Az 1960-as évek végén dominánssá váló „környezet” koncepciója Friedman munkájában is átvette az „építészeti” szerepét. 1972-ben Friedman vendégszerkesztőként vett részt a Cahiers de l'Environnement negyedik számának összeállításában, és ennek hatására ismét a fejlődő országok felé fordult; itt talált rá a túlélés építészete régóta érvényes koncepciójának valódi terepére, felismerve, hogy az önszerveződő építészet utópiája csak itt, a slumok egyszerű technológiával készült struktúrákkal való kiegészítésével válhat megvalósíthatóvá. Az extrém klimatikus helyzetekre a forrásszegény lakosság által adott válaszok a túlélés építészetének paradigmatis példáiivá váltak Friedman szemében. Ezek a tapasztalatok táplálták az építészetben a komplex technológiákkal szembeni távolságtartás kialakulását is; annak a meggyőződésnek a megszületését, amely szerint a részvétel lehetőségét csak a nem-specializált felhasználók által is elérhető technológiák használata teremtheti meg.

Mindeme elgondolások által inspirálva, és folytatva az afrikai városokba javasolt társadalmi-építészeti-urbanisztikai megoldásainak logikáját, Friedman az 1970-es és 80-as évek során az Unesco tanácsadójaként számos fejlődő ország-beli építészeti- és városrekonstrukcióban dolgozott: eme évek legjellegzetesebb eredményei a Madrasban helyi lakosok közreműködésével, és az ismeretterjesztő képregény médiumának segítségével épült Egyszerű Technológia Múzeuma, és A túlélés építészete című könyv. A túlélés építészetének logikája ma számos humanitárius építészeti szervezet munkájában továbbél. Az egyik legismertebb ilyen szervezet, az Architectes de l'urgence vezetője, *Patrick Coulombel* a helyi tudás és az egyszerű technológiák használatáról, a természeti katasztrófákat követő újjáépítési folyamatok szerveződéséről és az építészeti és közösségszervezői feladatok összefonódásáról beszélt a szimpóziumon.

Folytatás

A fenti jegyzetektől érezhető, hogy mennyi tematikus kapcsolódási pontot és milyen kortárs relevanciákat kínál Friedman munkája: a szándéka szerint is meglehetősen

eklektikus szimpózium ezt a sokféleséget próbálta egy magyar származású, budapesti, magyar és kelet-európai vonatkozású alkotó életműve kapcsán összekapcsolni. A szimpózium gondolata az első olyan jelentős eseménysorozat részeként fogalmazódott meg, amely a Budapesten született és tanult építész gondolatainak szülővárosába való visszavezetését jelölte meg céljaként. Az eseménysorozat első színhelye a Trafó – Kortárs Művészetek Házában rendezett kiállítás volt, amelyben a kiállított modellek Yona Friedman rajzai alapján, különböző egyetemek hallgatóinak együttműködésével jöttek létre. Ugyancsak az eseménysorozat részeként fog létrejönni 2011 őszén az a nagy retropektív kiállítás, amelyben a Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum Friedman életművét annak teljességében, különböző korszakaira és dimenzióira kitérve mutatja be. *A túlélés építésze. Yona Friedman nyomán* szimpózium nem utolsósorban e kiállításokhoz kínál előzetes és utólagos értelmezési kontextust: a szimpózium hamarosan online is elérhető – megnézhető, meghallgatható és elolvasható – dokumentációja inspiráló bevezetést jelenthet azoknak is, akik ismerkedőben vannak Yona Friedman gazdag és változatos életművével.¹

¹ Ld. a szimpózium honlapját: <http://kek.org.hu/yona/>